

УДК 811.161. 2'373.232.1

А. М. Поповський

ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Поповський А. М. Зросійщення українських прізвищ.

У статті порушується питання про умови й причини спотворення українських прізвищ, що дісталися у спадок корінному етносу суверенної України від часів самодержавної ідеології асиміляції українців російським царатом та КПРС СРСР. Задля цього велася ретельна призвіщева деформація спадкових антропонімів українців у плані наближення до російських на фонетичному, акцентуаційному, орфоепічному та граматичному рівнях.

Ключові слова: прізвище, державна ідеологія, орфоепія, орфографія, акцентологія, асимілятивна мовна політика, міжмовні контакти.

Поповский А. М. Русификация украинских фамилий.

В статье рассматривается вопрос об условиях и причинах искажения украинских фамилий, которые унаследованы коренным этносом суверенной Украины со времен самодержавной идеологии ассимиляции украинцев российским царизмом и КПСС. С этой целью проводилась тщательная фамильная деформация потомственных антропонимов украинцев в плане сближения с русскими фонетическими, акцентологическими, орфоэпическими и грамматическими нормами.

Ключевые слова: фамилия, государственная идеология, орфоэпия, орфография, акцентология, ассимилятивная языковая политика, межъязыковые контакты.

Popovskiy A. M. Russification of Ukrainian Surnames.

The article discusses the conditions and causes of the Ukrainian surnames' distortion, which have been inherited by the indigenous ethnic group of sovereign Ukraine since the days of autocratic ideology of Ukrainians' assimilation by Russian tsarism and CPSU. With this purpose, thorough family hereditary deformation of Ukrainian anthroponyms was conducted in terms of closer ties with Russian phonetic, accentological, orthoepy and grammatical norms.

Key words: surname, state ideology, orthoepy, orthography, accentology, assimilation's language policy, cross-language contacts.

В історії формування прізвищ, незважаючи на їх сталу вікову трансформацію, спостерігаються деформаційні процеси на фонетичному, морфологічному, ефонічному та інших рівнях. Такі явища зумовлені не тільки міжмовними контактами, але й здебільшого асимілятивною мовною політикою тих держав, під владою яких перебувала людиність України на різних етапах суспільного розвитку. Причиною певних змін у прізвищах слід вважати зацікавленість як самих носіїв, так і працівників адміністративних установ, що оформляли паспортну документацію, а також репресивні заходи щодо певних прошарків українського суспільства. Такі факти останнім часом привернули увагу мовознавців: «Антропоніми – як зазначає О. Кашталян, – є яскравим віддзеркаленням міжетнічних та міжмовних контактів. Унаслідок впливу російської мови на антропонімну систему на території України поширювалися прізвища російського походження, зокрема із закінченням -*ой*, наприклад: *Водяной, Косой, Рябой*. Разом з тим українські прізвища піддавалися русифікації» [4, с.12]. Про чинники цього явища більш аргументовано подає В. Горпинич: «Під впливом соціально-політичних, правових і культурних факторів, що діяли протягом довгого часу на території України, частина національних прізвищевих ознак зникла, а їхня структура спотворювалася, і натомість вкорінювалися інонаціональні риси. Часто це відбувалося внаслідок низького професіоналізму, некомпетентності, низької культури службових працівників. Це призвело до спотворення прізвищ у юридичних документах, а під їхнім впливом і у

повсякденному вживанні: українські прізвища трансформувалися в російськомовні еквіваленти (*Амельченко*), перебудовувалися за російськими моделями (*Бельченко*), передалися за російськими фонетичними зразками (*Багатіренко*), утворювалися від російських лексем (*Васічка*), перекладалися російською мовою (*Воробей*), формувалися за допомогою російських суфіксів (*Верховніна*) [1, с 4].

М. Гвоздь у статті «Своє – краще. І не тому, що воно своє, а тому що такі краще» констатує, що «Деформації справді різноманітні: є zdeформовані кореневі морфеми, неукраїнські суфікси, порушення законів словотвору, відхилення від правописних та орфоепічних норм та ін.» і подає приклади, дібрані з періодики, як-от: *Кліменко, Долінчук, Літвіненко, Кісіль, Кісілевич, Полеиук, Руднік, Павлік, Полторадыдка...* Словотвірна основа в них прозора: *Клим, долина, литвин, кисіль, поліщук, півтора*, невластивий нашій мові й суфікс *-ік*. А скільки наших хлопців йшли в советську армію як *Кім, Баран, Зуб!* Йшов *Гаврилів*, а вернувся *Гаврилов*, був *Швець*, а став *Шевцов* (хоч є рос. *сапожник*), з'явився *Чумаков* (хоч *чумак* – реалія української культури), був *Стрільців*, а після закінчення школи став *Стрельцов*, був *Передрій*, а новонароджену дитину зареєстрували вже *Передрев*. Бо, мовляв, так уже «по-городському, а не по-сільському». Прізвище моєї знайомої *Горинь* легко переробили на *Горіна*. І таких прикладів безліч» [2, с. 12].

На шпальтах української періодики та різножанрової літератури за роки суверенної України з'явилися публікації журналістів, письменників, педагогів, у яких йдеться не тільки про суто деформацію прізвищ, але й про те, що спричинило її. Яскравим прикладом репресивної зміни прізвищ українців-патріотів є нарис М. Хрієнка «Дивна планата» Колима»:

«1942 року після закінчення військового училища Василь Діхтяренко (тоді ще Діхтяренко) потрапив під Сталінград. Туди, де плавився камінь і горіла земля... Коли ж його взвод опинився в оточенні, вистріляв усі набої, останній лишив для себе, але не втримався і випустив його у фашистського офіцера... Були полон, втеча, арешт, роботи в Німеччині, потім Італії. У Венеції познайомився Діхтяренко з місцевим антифашистом Ораціо Джусто, який знав російську мову, і разом із кількома земляками став підпільником.

У 1945-му в лавах партизан-гарібальдійців з автоматами йшли шестеро наших співвітчизників. І ось на знімку вони з Ораціо Джусто на майдані Венеції – усміхнені визволителі! Усі шестеро отримали титул «Почесний громадянин Венеції» і могли залишитися там жити. Але Діхтяренка тягло додому. А вдома він отримав 10 років в'язниці за те, що

потрапив у полон, перебував на окупованій території й визволяв капіталістичну Італію. Магадан, Колімсська траса, шахта. За півроку з першого складу його бригади лишилася половина. Та Діхтяренкові все ж пощастило. Через чотири роки, коли він уже помирав, йому замінили каторгу на шість років заслання. Після відбуття цього терміну робили паспорт у райцентрі Ягідне, і чиновник написав у документі «Дегтяренко». Додав: «Будеш много говорить, еще червонец отвалим...» [12, с. 8].

Співзвучне з цим й гірке зізнання нашого сучасника про долю репресованого батька, який удостоївся посмертної зміни прізвища: «Лише в 1957 році нам повідомили, що батько був розстріляний зразу після арешту в 1938 році, посмертно реабілітований. Мовляв, Смирнського П. П. (правильно **Смірінський** – А. П.) визнано невинним, в 1938 безпідставно репресований. З тих пір багато літ минуло, але біль так і не проходить».

Юрій Смірінський (таке моє прізвище) викладач профтехучилища № 38 м. Запоріжжя [10, с. 135].

«Головні причини, які зумовили таке трагічне явище, – зазначає В. Панченко – назвати неважко. Голодомор 1932–1933 рр., який став можливим в умовах тодішнього єдиного економічного простору. Сталінські репресії, розмах яких особливо вражає, коли йдеться про долю українців. Війна. Повоєнний голод. Ефект «демографічної смерті» (під час Голодоморів, війни та репресій загинули мільйони молодих українців, які не встигли народити нащадків). Не варто скидати з рахунку й асиміляцію та страх : чимало українців з волі-неволі «стали» в ті похмурі часи росіянами» [6, с. 10].

Показовим у цьому плані є особистий підхід носіїв не тільки українських прізвищ, але й інших етносів щодо самозбереження в тривожні часи лихоліття: «Народився Юрій Шевельов у Харкові 17 грудня на коні 1908 року. Батьки – нащадки шляхетних московських родин етнічних німців. Батько Володимир Шнайдер, армійський генерал-майор, у зв'язку з початком Першої світової війни домігся дозволу царя Миколи II і змінив прізвище на *Шевельов*. Мати Варвара *Медер*, щоби унеможливити перевірку соціального походження органами більшовицької влади, виправила в документах і місце народження сина на м. Ломжу (Польща). Будучи чистокровним німцем, він зробив свідомий вибір: став українцем – і не зрадив його жодного разу» [с. 14].

Українцям у цій репресивно-асимілятивній системі набагато тяжче доводилося відстоювати не тільки чистоту родинного прізвища, а й право бути українцем. Про це досить докладно подано в книзі спогадів «Тиха війна Рената Польового». Автор-упорядник Р. Коваль, де є такі розділи:

«Листування кубанської козачки Віри Польової із владою, яка переписала її на росіянку», «Примусом та обманом – з українців в росіяни» та ін. [11, с. 3]. Тут доречно пригадати реакцію правоохоронних органів на паспортні вимоги заслуженого майстра спорту СРСР (1945), чемпіона світу з боротьби Івана Піддубного – не спотворювати його прізвище і національну належність.

Цікаві знахідки дослідників з біографії нашої славетної співачки Оксани Петрусенко теж є багато в чому повчальними: «У всіх енциклопедіях зазначалося, що народилася вона за старим стилем 5-го, а за новим – 17(18) лютого 1900 року в селищі Балаклія на Харківщині. Але М. Кагарлицький, здолавши чималий шлях пошуків, віднайшов метричну довідку і через 62 роки по смерті Петрусенко з'ясував: народилася вона таки в Севастополі, там збігли дитинство та юність. Чому це приховувала? Письменник стверджує: під час першої декади української літератури й мистецтва в Москві в березні 1936 року співачка зійшла на високий п'єдестал визнання, була нагороджена почесним орденом «Знак пошани» й удостоєна звання заслуженої артистки республіки. Про неї пішла слава по всьому СРСР. Ось тоді й озвалися в серці почуття національної гідності й усвідомлення того, що вона – дочка українського народу, яку виховали корифеї театру – Панас Саксаганський, Марія Заньковецька, Іван Сагаатовський, Катерина Лучицька й благословили своїм талантом служити рідному народові. І після заключного концерту в Колонному залі спілок, даючи інтерв'ю кореспондентові, Петрусенко назвала місцем свого народження Балаклію, звідки походив батько, селянин-українець Андрій **Бородавка**, і таким чином підтвердила свою українськість (мати, Марія Кулешова, була з Орловщини). Нині маємо точні архівні дані: «*Ксенія Андріївна Бородавкіна* – Оксана Андріївна Петрусенко народилася 24 січня (5 лютого) 1900 року в Севастополі» [7, с. 9].

І «відвалювали» чиновники панівної імперії в українських прізвищах національне коріння, асимілюючи всіма способами на російський лад не тільки простого люду, але й вельми талановитого. В. Сергієнко у книзі «Що дала Україна світові» засвідчує: «Мало хто знає, скажімо, про творця багатоступеневого турбобура **Петра Шумила** (14.06.1901 – 1942), якого переписали в радянські часи на *Шумілова*. Уроженець Бобринця на нинішній Кіровоградщині став одним з найвідоміших у минулому столітті учених у світі у галузі науки про нафту й техніку її добування» [8, с. 88]. Анатолій Дімаров у своїх спогадах зізнався про те, як через більшовицьке переслідування родини він втратив батькове прізвище **Гарасюта**. «Думаєте, у Гарасюти

літературна доля склалася б ліпше? Та за одне тільки прізвище розп’яли б!» – згадував він [3, с. 1]. А з давнього роду миргородського полковника *Мережки* ввійшов в історію російської культури російський письменник і філософ *Дмитро Мережковський* (1865–1941) [5, с.10].

Тема деформації українських прізвищ знайшла відтворення також і в поетичних творах майстрів художнього слова: *Жив на батьківській землі / Ваня Сало у селі. / Прадід – Сало, батько – Сало. / І його усі так звали. / По війні, як стало тихо, / до столиці він поїхав, / став начальником в конторі, / жив, неначе риба в морі, / і приїхав у село / вже не Сало, а Салó. / Хтось покличе його: – Сало! / А йому, немов заклало. / Ще й образиться, дивись: / – Я не той, що був колись. / Став бундючний, як індик. / Перевівся чоловік. / Заведи лише розмову, / Прізвище калічить, мову. / Та проте, як чарку вмаже, / Не салó, а сáло каже* [9, с.43]

У словниках антропонімів української мови та інших писемних джерелах зафіксовані такі деформаційні явища:

а) у системі в о к а л і з м у [а, е] замість нормативного [о]: *Аладько, Алєйнік., Амельченко, Барцевський, Черногуз* та ін.;

б) [е], [є], [о] замість [і]: *Рябейчук, Белодєд, Дєдушенко, Сєроштан, Нездоймінога* або навпаки – *Стіценко*;

в) [е] замість [и]: *Піцємуха*;

г) [і] замість [и,о]: *Господідай, Кривошапка, Прішляк, Прідібайло, Семіног, Ціцька; Подопрігора, Поддубний*;

д) випадні [і,о]: *Карнабіда – Карнабда, Песиголовець – Песіглавець*.

У системі к о н с о н а н т и з м у такі явища трапляються рідше:

а) [н] замість [м]: *Ніколенко, Ніколаєнко, Ніколайчук, Нікітенко, Нікітенко, Нікітчук*;

в) [л] замість [в]: *Гоніволк, Убейволк, Долгошапка, Полторабатька, Полторакожуха*;

г) [сч] замість [щ]: *Счастлівець*.

Серед морфологічних припарувань до норм російської мови виділяються флексійні та суфіксальні форми на *-ой, -ін, -ов*: *Козодой, Цаберайой, Гречишків – Гречишкін, Живодер – Живодьор – Живодьоров, Борцов, Чабаненков* та ін.

Безсумнівно, що такі мовні покручі в українській антропоніміці необхідно ліквідувати зусиллями педагогів і всієї когорти української ономастики, щоб їх носії не говорили: «*А в мене в паспорті так написано*», а достеменно знали походження свого прізвища й оберегали цей духовний скарб свого родоводу з покоління в покоління.

Література

1. Горпинич В. О. Прізвища степової України. Словник / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 408 с.
2. Гвоздь М. Своє – краще. І не тому, що воно своє, а тому, що таки краще / М. Гвоздь // Українське слово. – 2005. – 2–8 листопада. – С. 12.
3. Зубков М. Патріарх української філології / М. Зубков // Українське слово. – 2013. – № 4. – 23–29 січня.
4. Каштелян О. М. Словозмінна парадигма українських прізвищ : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. М. Каштелян. – Кіровоград, 2010. – 20 с.
5. Наша віра. – 2002. – № 2. – лютий.
6. Панченко В. Нас могло бути більше... / В. Панченко // Українське слово. – 2003. – Ч. 51. – 18–24 грудня.
7. Поклад Н. Вознесіння Оксани Петрусенко. Донька селянина-українця Андрія Бородавки / Н. Поклад // Українське слово. – 2012. – № 8. – 22–28 лютого.
8. Сергієнко В. Що дала Україна світові / В. Сергієнко. – [2-е вид., доп.]. – К. : ПП Сергійчук М. І. – 2008.
9. Сіренко В. Регіт на палі : Гумор і сатира / В. Сіренко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2003.
10. Спокута. – Запоріжжя. – 1999. – Вип. 1.
11. Страшенко О. Чесно служив ньєці-Україні / О. Страшенко // Шлях перемоги. – 2011. – № 52. – 28 грудня.
12. Хрієнко М. «Дивна планата» Колима / М. Хрієнко // Українське слово. – 2010. – № 37. – 15–21 вересня. – С. 8.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2015 р.